

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

SAYI : 3

YIL : 1989

TARİH BOYUNCA MEKKE'NİN YÖNETİMİ — I

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Vehbi ECER*

a) NEDEN MEKKE YÖNETİMİ?

Mekke dünya müslümanlarınca kutsal bir yer olarak bilinir. Hatta buraya «İslâmın en kutsal beldesi» de denilir. Bu belde kudsiyetini birinci derecede, müslümanların namaz kılarken yöneldikleri Kâbe'den almaktadır. Kâbe, müslümanlarca, Allah adına yapılan ilk tapınak (ma'bed) ve Allahın isteğiyle yapıldığı kabul edilen bir bina olduğu bilinir. Kâbe gibi bir kutsal yapının, Hz. Muhammed'in ortaya çıkışından önce ve sonra kible olarak kabul edilmesi Mekke'nin önemini artırmakta ve tarihin her döneminde gündemde olmasını sağlamaktadır. Ayrıca, müslümanlarca son din olarak bilinen ve kabul edilen İslâm Dini ve Allahın son elçisi Hz. Muhammed'in Mekke'de ortaya çıkması, Tanrının dinini burada yaymaya başlaması Mekke'nin kutsal sayılmasının başka bir sebebi sayılabilir.

Mekke'nin Türk Tarihi bakımından da önemi vardır. Türkler müslüman olduktan sonra Mekke'nin kudsiyetine inanmış, tarihin çeşitli devrelerinde Mekke ve Kâbe'nin tehlikeye düştüğü anlarda yardım ellerini uzatmışlar, buranın hizmetkârı olmaktan gurur duymuşlardır. Daha sonraları Mekke'nin hâdimi (hizmetkârı) ve hâkimi olarak burada huzur ve refahı sağlamaya çalışmışlar, hizmet götürmeye gayret etmişlerdir. 6 Temmuz 1517 den 20. Kasım 1916 tarihine kadar 399 yıl, 3 ay, 24 gün Türk hakimiyeti altında kalan Mekke'de, değişik, âdil bir yönetim temin ve tesis edilmiştir (1). Biz bu araştırmamızda hâla milyonlarca müslümanın ziyaret ettiği, yüz milyonlarca müslümanın hergün Allaha ibadet için defalarca yöneldiği Mekke'nin klâsik tarihini vermekten çok nasıl yönetildiği konusunu ele alıcak, 1916 yılına kadarki yönetim mekanizması hakkında bilgi vereceğiz.

(*) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Mekke, cihanşümül bir hareketin merkezi olarak seçilmesi yönündende önemlidir. Buranın seçilmesinin çok çeşitli sebepleri olduğunu düşünebiliriz. Prof. Dr. W. Montgomery Watt bir eserinde: «Hz. Muhammed'in yarım yüzyıllık yurdu Mekke tamamiyle bir ticaret şehri olup, çıplak kayalar arasına kurulmuştu. İnsanların saldırı korkusu olmaksızın gelebileceği Harem veya sığınacak kutsal bir yerin bulunuşu, şehrin bir ticaret merkezi olarak büyümesine yol açtı. Coğrafi şartlar da elverişliydi; O, Yemenden Suriyeye ve Habeşistandan Irak'a giden yolların kesiştiği kavşakta yer almaktaydı (2).» cümleleriyle coğrafi ve ticarî şartların uygunluğuna dikkatimizi çeker. Gerçekten de Hicaz bölgesi ve hususen Mekke, asırlarca büyük devletlerin istilâsına uğramamış, büyük fatih krallar bu bölge ve beldeyi fethetmeye cesaret edememişlerdi. Başka ifadeyle, bağımsızlığını koruyabilme konusunda başka merkezlerden daha şanslı olmuş, Habeşistan ve İran ordularının Yemen'i işgal ettiği, İran ve Bizans hakimiyetlerinin Irak ve Suriyeye kadar uzandığı devirlerde bile yabancı istilâsı görmemişti (3). Mekke'nin bu şansı, yarımadaadaki yeri ve arapların bu kutsal şehrin bağımsızlığına karşı gösterdikleri hassasiyet ile yabancı işgalcilerin aradıkları zenginlere sahip olmamasından doğmuş olabilir (4). Mekke asırlar boyunca dış tehlikelerden emin, Mekke halkıda soy-soplarının ve dillerinin arılığını korumuşlardı. Ama Avrupa, Afrika ve Asyanın siyasî, iktisadî menfaatlerinin bulunduğu, ticarî kervanlarının kesiştiği kavşakta bulunması, bir yazarın deyimiyle «dünyanın göbeği» olması sebebiyle (5) dünyanın ilgisini çekmekten de uzak kalmamıştır. Halkının beynelmilel ticaretçi olmaları sebebiyle, Suriye, Mısır, Irak, Yemen ve Habeşistana seferler tertipliyor, bu memleketlerin örf ve âdetlerini, kanunlarını, sosyal yapılarını ve kültürlerini, siyasetlerini öğreniyorlardı. Mekke bu durumda farklı kültürlerin bulunduğu, kaynaştığı ve bunun sonucu olarak farklı inanışlara karşı müsamahanın hakim olduğu bir belde idi. Bunun yanında anlatım aracı olan dilin bu bölgede çok gelişmiş, zengin, bütün düşünceleri, bütün mana farklılıklarını harikülâde bir şekilde anlatma gücüne sahip olması da konumuz yönünden dikkat çekicidir (6). Bütün bu sebeplerden dolayı Mekke, dünyanın önemli bir şehri olarak kabul edilmiş, her yönüyle incelenmeye gerek görülmüştür.

b) VII. YÜZYILA KADAR MEKKE :

Mekke, Arabistan Yarımadası'nın Hicaz bölgesinde Medine-

nin (eski adı Yesrib) 370 Km. güneyinde, Kızıldeniz üzerindeki Cidde liman kentine 55 Km. uzaklıkta, Taif'in güney-doğusunda ve 55 Km. uzağında, deniz seviyesinden 265 metre yüksekte bir şehirdir. Mekke'nin ilk adının Bekke olduğu (7) ve Kur'ân-ı Kerimde de değişik şekillerde anıldığı (8) bilinmektedir.

Mekkenin kuruluşu (9) kutsal yapı Kâbe'nin inşasıyla yakından ilgilidir. Mekke şehrinin bulunduğu yerde ilk oturanlıların Amalikalı'lar (10) olduğu rivayet edilir. Bunları Cürhümlü'ler takip etti. Cürhümlüler burada otururken Hz. İsmail ve annesi Mekke vadisine inmiş, Hz. İsmail burada Cürhümlülerden bir kızla evlenmişti. Babası Hz. İbrahimle birlikte Kâbe'yi yapan Hz. İsmail buranın halkı Cürhümlülerle beraber İslâm dinini yaşamış ve yaymaya çalışmışlardır (11). Mekke'de hacıların menfaatlerini korumak için Cürhümlüler tarafından siyasî bir teşkilât oluşturuldu, Hz. İsmail ise kendini din işlerine adadı. Hz. İsmail ile siyasî otorite arasında başlangıçta bir çatışma çıkmadı. Ancak Hz. İsmail'in ölümünden sonra Cürhümlüler zenginleştiler. Mekke'ye gelen hacılardan fazla para almaya, onlara zulmetmeye, Kâbeye ve zemzem kuyusuna karşı vazifelerini ihmal etmeye, Kâbeye gelen hediyeleri kendilerine mal etmeye başladılar. Zemzem kuyusunun suyu çekilmeye başladı, hacca gelenler ve Cürhümlülerin gelirleri azaldı. Bu sırada (M.Ö. 207) Huzaa'lılar (12) Cürhümlülerini Mekke'den çıkartarak kendileri yerleştiler. Bu tarihten sonra Mekkenin siyasî hakimiyeti Huzaalılarının eline geçti. Hz. İsmail'in torunları da Huzaalılarla beraber yaşadılar. Ancak Huzaalılarının başkanı Amr b. Luhay kötü bir bid'at başlattı. Suriyeye gittiği zaman orada gördüğü putlardan bir tane istedi ve onlar da Hübel putunu verdiler Amr. b. Lühay bu putu Mekke'ye götürdü dikti ve halka buna tapmalarını emretti (13). Böylece Mekke ve civarında puta tapıcılık başladı (14). Mekkenin ve kutsal Kâbe'nin yönetimi üç asır kadar Huzaa'lıların elinde kaldı ve akrabalık kurduğu Huzaalılardan Kusay b. Kilâb tarafından 440 tarihinde hakimiyet alındı (15). Huzaalılar Mekke'den çıkartıldı. Hz. Muhammed'in dördüncü göbekten dedesi olan Kusay'ın bu hamlesinden sonra Kureyş (16) egemenliği başladı. Mekkenin hakimi ve Kâbe'nin muhafızı olan Kusay, Kâbeyi yeniden tamir ettirdi, hac şeklini düzene soktu. Mekkeyi bir iskân mahalli haline getirerek dağınık halde bulunan Kureyş ailelerini Mekke'de topladı, onların herbirine uygun bir mahalle tayin etti. Su ihtiyaçlarını karşılamak için de bir su kuyusu açtırdı (17). Kusay burada siyasî ve di-

nî otoriteyi tam olarak ele geçirdi. Kâbenin yakınında, kapısı kâbeye bakan, kendi yönetiminde toplantıların yapılacağı «Dâr ün-Nedve» adıyla anılan bir meclis binası yaptırdı (18). Mekke ve Kâbe ile ilgili önemli görevleri kendi ve kabilesi üzerinde topladı. Çevredeki boylar da Kureyş'e -sevmeseler de- hürmet etmeye başladılar. Mekke, Arabistanın bütün bölgelerinden gelen kabilelerin toplandığı merkez durumuna girdi ve bu durum Kureyş'e itibar kazandırdı (19). Kureyşliler ve çevre kabileleri Kusay'ın siyasi ve manevî otoritesini kabul ettiler ve savaşmanın haram olduğu ayarların düzenlenmesinde ona yetki tanıdılar. Bir tarihçi bu hususu: «Kusay... Cezîret ül-Arab'da sulh ve harb zamanını tayine kesb-i iktidar itmiş olur» cümlesiyle anlatır (20). O, hac usulünü düzenlemenin yanında Kâbe ilgili birkısım görevlerin yürütülmesini de bir düzene soktu. Elli yıl kadar çeşitli kabilelerin işlerini ve problemlerini çok iyi şekilde yürüten Kusay 480 yılında öldü ve yerine oğlu Abd'üd-Dâr b. Kusay'ı bıraktı ve diğer çocukları da yönetimde strasıyla görev aldılar (21). Bunlardan Abdümenâf (Mugîre) Hz. Muhammed'in dedesi olan Abdülmuttalib'in dedesidir. Kusay'ın kurduğu ahenkli yaşayış düzeni Ümeyyeoğulları ve Haşimoğulları rekabeti yüzünden kısmen bozuldu. Haşim b. Abdüdümenâf (22) ise Abdülmuttalib'in babasıdır. Abdülmuttalib b. Hâşim daha önce kapatılmış olan zemzem kuyusunun yerini keşfetti, oradan çıkan kıymetli eşyalarla Kâbeye süslü bir kapı yaptırdı, zemzem kuyusunun yönetimini de kendisi üstlendi (23). Güçlü ve kendini emniyette hissetmek için Tanrıdan on oğlunun olmasını diledi ve dileği yerine gelince kurban etmesi gereken en küçük oğlu Abdullah için yüz deve kurban kesti (24). Kureyş içinde kendisinin, diğer kabileler arasında da Kureyş'in itibarı arttı. Kâbeyi yıkmaya gelen Habeşistanlı komutan Ebrehe el-Eşram ile 570 yılında yaptığı korkusuz görüşmede «Kâbenin sahibinin Allah olduğunu» söylemesi ve görüşme sonunda Kâbeye gelerek :

— Ey Rabbim: Onlara karşı Sen'den başkasının yardımını istemem. Yâ Rab, Haremini onlara karşı koru: Kuşkusuz Kâbe'nin düşmanı Sen'in de düşmanıdır. Onların beldenı yıkıp yakmalarına fırsat verme:» diye yalvarması onun Tek Tanrı'ya inandığını gösterdiği gibi, korkusuzluğunu ve cesaretini de göstermektedir (25).

c) MEKKE'NİN SOSYAL YAPISI :

Hicaz bölgesinde cahiliye çağının kahramanlık ve mücadele

çağı olduğunu gözlemekteyiz. Özlenen ve iftihar edilen yaşayış 'bedevî yaşayışıdır. Bedevilik, çölde ve çaldırda, medenî olmayan biçimde tabiatla kucak kucağa yaşama şeklidir ve araplar için bahiskonusudur. Bu yaşayış biçiminde tarım, ticaret ve denizcilik küçük görülür, hayvancılık, başka boylara baskın yaparak yağmalama başlıca geçim yollarıdır. Bir yazarın dediği gibi, «... bedevî aynı zamanda hırsız, haydut ve serseridir. Soygunculuk yaşama savaşının en ilkel biçimidir. Sürülerin yağması, kadınların kaçırılması... onlar için en ünlü kişilerin yapabileceği öğünülecek işlerdir (26).» Bedevilik arapların ideal hayatıdır. Hiçbir kurala bağlı olmayan bu hür yaşayış biçimi onların dinî inançlara (27) karşı da saygısız ve bigâne olmaları sonucunu doğurmuştur. Bunlar şehirlerde oturmaktan sıkılır temiz ve serin havaya sahibolan bâdiye'lerde (28) yaşamayı zevk bilirlerdi (29). Çölün, bâdiyenin zorlu, sıkıntılı hayatına dayanabilmenin, her an karşılaşılacak tehlikeye karşı mukavim olabilmenin şartı -bedevî ailesi için güçlü savaşçı elemanlara yani çok erkek çocuklara sahip olmaktır. Kız çocukları böyle mücadeleli ve meşakkatli bir hayatı sürdüren toplumunda ayak bağıdır. Bu sebeple kız çocukları horlanır ve devamlı olarak erkek çocukların doğması istenirdi (30). Aile nikâh akdi ile (daimî ve geçici (mut'a) nikâh sistemi vardı) oluşur, ancak kadının çocuk doğurmasıyla pekişirdi. Akrabalık erkek tarafından ve erkek çocuklar yoluyla geliştirdi. Ancak bir aileden olma veya sayılma usulü olarak kardeşleme (31) (muahât), istilhak ve hilf yolu (32) ile de bazı yabancılar aileden sayılıyordu.

Mekke halkı geçimlerini daha çok ticaretle sağlardı. Yemen, Suriye ve İran'a ticaret kervanları düzenlerler, belirli zamanlarda Kâbeyi ziyaret eden hacılardan da gelir temin ederlerdi. Zilkade, zilhicce, muharrem ve receb ayları içinde bazı yerlerde panayırlar kurulur, Mekke'ye her taraftan gelen araplar ile Mekkeliler birbirleriyle alışveriş yaparlardı. Bu panayırlarda alışverişin ve panayırlara rağbetin daha cazip hale gelmesini temin için yarışmalar ve kültürel faaliyetler düzenlenir. Zilhicce ayında ise toplanılır, Mekke'de hac görevini yerine getirmek üzere bir araya gelinir. Kâbe tavaf edilirdi (33).

Mekke halkı insanların üç sınıfa ayrıldıklarını kabul ediyorlardı. Bunların en önemlisi kabilenin ortak adını taşıyan hürler sınıfı idi. Diğerlerine oranla bunlar şerefli ve üstün bir sınıfı teşvashının en ilkel biimidir. Sürülerin yağması, kadınların kaçırılması... onlar için en ünlü kişilerin yapabileceği öğünülecek işler-

kil ederlerdi. Bunlar arasında kâhinler, şairler ve kahramanlıklarıyla ün kazananlar ile Kusay soyundan olanlar daha da itibarlı idiler. İkinci sınıf esirler ise (erkeğe köle kadına cariye denirdi) her türlü şeref ve haktan mahrum kişilerdi. Köle ve cariyeler mal ve eşya gibi alınıp-satılır, bir başkasına hediye edilir ve miras yoluyla çocuklara intikal ederdi. Bunlardan doğan çocuklar da köle ve cariye sayılırlardı. Sahipleri bunlara istedikleri kötülükleri, eziyetleri yapabilirlerdi ve bu haksızlıkları önleyici otorite mevcut değildi. Üçüncü sınıf sınıf ise, köle ile hürler arasında kabul edilen mevâlî'ler idi. Herhangi bir esiri sahibi âzâd ederse o esir, hürlerin altında, esirlerin üstünde mevalî adı verilen bir sınıfa cluştururdu. Bunlar esirler gibi alınıp satılmazlar, azâd edenin akrabası sayılırlar, fakat asla hürlerle (anlayış ve haklar yönünden) aynı sayılmazlardı (34).

d) MEKKE'NİN İDARİ YAPISI VE YÖNETİMİ :

Mekke'de bütün Mekke boylarının kabul ettikleri merkezi bir siyasi otorite mevcut değildi. Nazari olarak her boy kendi başına buyruk ve hürdü. Her boy'un tanıdığı bir genel başkan bulunmakla beraber bu başkanın birlikte yaşadıkları topluluk üzerinde kesin ve geniş bir selâhiyeti bulunmazdı. Boylar, kişisel özelliklerinden, üstünlüklerinden ve zenginliklerinden dolayı bazı kişileri başkan olarak tanırırlardı Başkan olarak tanıdıkları kişilerden daima fedakârlık beklenir, onların savaşlarda hayatlarını, barışta zenginliklerini ortaya koymaları istenirdi. Ancak boyu üzerinde fazla bir otoritesi, yaptırım gücü yoktu. Onların görevleri, barış veya savaşa ait konuşmaları idare etmek, göç sırasında yerleşilecek yerleri seçmek ve misafirleri ağırlamaktan ibaretti. Toplumda cinayetlere ait hukukî kurallar mevcut değildi. Zira başkanların yaptırım (icra) kuvveti yoktu. Anlaşmazlıklar veya kavgalarda kâhin'e başvurulur, kâhinin verdiği kararların yerine getirilmesi de tarafların niyetlerine ve kabullerine bağlıydı. Adam öldürmelerinde dökülen kanın öcünü almak öldürülenin yakınlarının göreviydi. Öldürülenlerin yakınlarının zayıf olması halinde diyet olarak deve vermek suretiyle sulh sağlanabilirdi. Başkanlar anlaşmazlıklarda aracılık yapabilirler, fakat tarafları herhangi bir karara uymaya zorlayamazlardı. Bu sebeple uzun süren kabile savaşları olur, kan davaları yıllarca devam ederdi. Zira katili kendi boy'u suçlu veya suçsuz olmasına bakmaksızın korurdu (35).

Zaman zaman Mekke'de hiçbir koruyucusuz (himayesiz) kimse için mal, can, ırz ve namus emniyeti olmazdı. Gücü yeten yete-

neydi. As b. Vail bir defasında Zebid kabilesinden bir tüccardan mal aldı, fakat bedelini ödemeye bir türlü yanaşmadı. Tüccar birçok kimselerden yardım istedi, ancak kimse yardıma yanaşmadığı için parasını alamadı. Ebû Kubeys dağına çıkarak bütün Mekkelilere uğradığı zulmü acıklı bir şekilde anlattı ve bu haksızlık karşısında Zübeyr b. Abdülmuttalib'in teşvikiyle Abdullah b. Cüd'an'ın evinde bir toplantı yapıldı. Tarihe Hilf ül-Füdul anlaşması diye geçen bu toplantıda bulunanlar mazlumun hakkını zalimden alıncaya kadar «bir el gibi» olmaya yemin ettiler. Has'am Kabilesinden (36) bir kişi, hem ticaret, hem hac için kızıyla birlikte Mekke'ye geldi. Güçlü kuvvetli bir Mekkeli olan Nübeyh b. Haccâc, kızı babasının elinden zorla alarak evine kapattı. Çılgına dönen ve ne yapacağını şaşırان baba, kızını, ancak Hilf ül-Füdul üyeleri sayesinde geri alabildi (37). Bir yazarın, «Yabancı satıcıların malları satın alınır parasına dirsek çevrilirdi. Haçların hoşâ giden kadınları ve kızları bile ellerinden zorla alınır, feryatlarına figanlarına kulak asılmazdı (38)» diye tasvir ettiği bu toplumda insanlar, kuvvetli bir ailenin veya kişinin emân'ı (himayesi) altında bulunmaya mecburdu. Böyle bir eman altında bulunmayan kişinin hayat emniyeti yoktu. Bir ailenen veya kabilenin emanı altında olma halinde ise bir kötülük yapmaya çekinilir, kabileler arasında kan davasının başlaması endişesi yer alırdı. Meselâ Hz. Muhammed'e Kureyşli puta tapıcılar müslümanların ve Peygamberin can düşmanı olmalarına rağmen eman altında oldukları sürece hayatî bir tehlike yaratmadılar. Ömer b. el-Hattâb Peygamberi öldürmek istedi, kendisi müslüman oldu. 617-620 yılları arasında Mekkeli Kureyşliler Haşimoğullarına sosyal ve iktisadî ambargo uyguladılar. Fakat bir sonuç alamadılar (39). Ancak Ebu Talib'in ölümü üzerine Taif'e gidip geri dönen (40) Peygamber Mekkeye emansız olarak girmeye çekindi ve Mekke yakınında bekledi. Hira dağının yakınından el-Ahnes b. Şarik ve Süheyl b. Amr'a (41) haber göndererek himayelerini talep etti, ancak onlar bu talehi reddettiler. Nihayet Mut'im b. Adiyy, Peygamberi eman'ı (himayesi) altına aldı ve böyle Mekkeye girebildi. Bu olaydan öncele-ri, Mekkeden Habeşistan'a göç etmek üzere yola çıkan Ebu Bekir'i Mekkeden iki günlük uzakta, Habeşlilerin büyüğü olan İbn Dağne (veya İbn Düğünne)'ye rastladı ve kendisine yapılan eziyetlerden bahsederek hicret sebebini anlattı. İbn Dağne, Ebu Bekir'i göç etmekten caydırdı ve birlikte Mekkeye döndüler. O, Mekkelilere hitaben şunları söyledi:

— Ey Kureyş, Ben Ebu Kuhafe Oğlunu (yani Ebu Bekir'i)

himayeme aldım. Artık bundan sonra ona hiç kimse eziyet etmesin! (42).

Ebu Bekir, ancak bu şartlar ve teminat altında Mekke'ye dönebildi. Bu olaylar da göstermektedir ki Mekke'de resmî bir icra ve infaz makamı mevcut değildi, bugünkü anladığımız manada bir kanun hakimiyeti yoktu. Ama az önce andığımız Hilf ül-Fudul ve Hilf üs-Salâh (hayırlı iş ittifakı) (43) adıyla anılan anlaşmalara uyanlar haksızlığa uğrayan kimselerin (yabancı ve emansız bile olsalar) yardımına koşmak üzere birleşen özel bir topluluk oluşturunlardı.

Mekke'de emretme gücünü elde den Kusay'ın Kâbe'nin karşısında amme işleriyle ilgili hususları münakaşa etmek için toplanılan ve Dâr ün-Nedve adıyla anılan bir parlamento binası yaptırdığı bilinmektedir. Kusay bu binayı yaptırmakla kalmamış, parlamento ile birlikte Mekkenin ve Kâbenin yönetimi ve idaresi (44) ile ilgili bazı kurallar koyarak bir «şehir cümhuriyeti»nin temellerini atmıştır (45) Mekke'nin yönetimi ile ilgili dini ve idari görevlerin ve kurumların bazılarını kısaca göz atalım :

1) Nedve : Görüşme, konuşma, istişare anlamına gelen bu kelime Dâr ün-Nedve olarak bir nevi parlamento karşılığı bir kuruluştur. Kusay'ın yaptırdığı Dâr ün Nedve'de kırk yaşını dolduran hür Kureyşli erkekler toplanırlar, birbirlerini ikna ederek umumun menfaatine uygun olan problemleri silâha müracaat etmeyen burada karara bağlarırlardı. Nikâh törenleri, savaş kararları bu mecliste kararlaştırılır, başka kabilelere karşı savaş bayrağı bu binada çekilirdi. Bu meclisin üye sayısı hakkında bir rakam verilememektedir (46). «Dâr ün-Nedve şehrin merkezi meşveret meclisi idi» hükmünü veren Prof. Dr. Muhammed Hamidullah, daha sonraları «nâdi» denilen her boy'un kendine mahsus küçük toplantıları hakkında bilgi verir (47). Alınan önemli kararları ise münadî veya müezzîn adı verilen görevliler herkese duyururdu. Tarihçi Taberî Dar ün-Nedve'nin önemini, «Kureyşliler, genel işlerini bu mecliste görüşerek hallederlerdi» cümlesiyle (48) açıklar. Bir arap araştırmacı ise Dar ün-Nedve ile ilgili olarak verdiği bilgileri şu cümlelerle tamamlar :

«...Mekkeliler, Dar ün-Nedve'ye gireceklerde kişinin özel yetenekleri ve liderlik vasfı bulunmasında özen gösterirlerdi. Dar ün

Nedve'nin inşası ve bu hususta kullanılması eski kabile yöntemlerini yıkmış, yeni bir merhalenin başlangıcı olmuştur (49.)

2. Sidânet : Çok önemli ve kutsal bir görev olan bu vazifeyi elinde bulunduran kişi, Kâbenin perdedârlığını ve anahtar muhafızlığını yapardı. Kâbenin anahtarlarını elinde bulunduran hac ve umre (50) için gelenlere Kâbeyi açardı. Puta tapıcılığa rağmen Kâbe, putlardan daha kutsal, fakat, put telâkkî edilmeksizin üstün tutuluyor, saygı görüyordu. Buranın anahtarları Kusay'ın ölümünden sonra oğlu Abdüldâr'a bırakılmış ve bu görev Mekke'nin Hz. Muhammed tarafından fethinden sonra da aynı aileden Osman b. Talha'ya bırakılmıştı (51).

3. Şikayet : Mekkeye gelecek hacılara içecek tatlı su temininden ibaret olan bu görev, zemzem kuyusunun yeniden bulunmasına kadar külfetli bir işti. Çok uzak yerlerden getirilen, fakat içimi zor olan bu suya hurma ve üzüm gibi şeyler karıştırılarak içimi kolaylaştırılıyordu. Mekke halkına ve ziyaretçilere su tedarikiyle görevli olanlar uzak yerlerden, dağlar üzerinde kırbalarla tatlı su naklederek ve Kâbenin yakınında kurulan deriden yapılmış olan havuzlara doldururlardı. Oradan da halka dağıtılırdı. Abdülmuttalib'in zemzem kuyusunu bulmasından sonra bu iş kolaylaşmış, kuyudan çıkartılan suya deve sütü, bal, kuru üzüm karıştırılarak dağıtılmaya başlanmıştı (52).

4. Rifade : Mekke'ye gelen yoksul hacıların doyurulması görevidir. Bu görevi gelenek haline getiren Kusay bu iş için Mekkelilerden para toplardı ve kurban bayramının ilk üç gününde yoksullara yemek dağıtırdı. O, yaptığı bir konuşmada, bu görevin önemini Mekke halkına şöyle anlatmıştı :

— «Ey Kureys halkı : Siz Tanrının komşuları, O'nun Evi'nin ve kutlu bölgenin sahibisiniz. Hacılar ise Tanrının konukları, Tanrının Evi'nin ziyaretçileridir. Onlar saygıya en müstehak olan konuklardır. Onlar için hac mevsiminde yicek ve içecek hazırlayınız, hac işlerini bitirerek yanınızdan ayrılıncaya kadar onlara yediriniz ve ve içiriniz» (53).

Kureysliler bu iş için gerekli yardımı seve seve yaptılar ve bu görev Haşimoğulları tarafından yürütüldü (54).

5. Ukab (Kıyade) : Kureyslilerin kelime anlamı kartal veya karakuş olan «ukab» adlı bir sancakları vardı. Bir savaş halin-

de çıkarılır ve başkumandana teslim edilirdi. Bu sancağa bayrak anlamına gelen «liva» da denilir ve bu bayrağı muhafaza görevine «kıyade» görevi adı verilir. Ancak liva ile ukab arasında şöyle bir fark vardı; ukab, daima başkumandana ait ve ona matuf olmakla beraber liva ayrı kabilelere ait bulunuyordu (55). Prof. Dr. Muhammed Hamidullah Bedir savaşında ukab bayrağının Hz. Ali tarafından taşındığını ve bir tane olduğunu, fakat, birçok liva'nın bulunduğunu zikreder (56). Mekkenin müslümanlar tarafından ele geçirilmesinden önce bu kıyade görevi Ebu Süfyanda idi (57).

6. Sifaret : Mekkelilerin başka devlet ve kabilelerle ilişkilerinde gönderilecek heyete başkanlık etme görevidir. Bir nevi elçilik görevidir. Kureyş ile başka bir boy arasında yapılan savaştan sonra barış yapmak istedikleri zaman bir elçi gönderirlerdi. Bugünkü anlamda dış işleri bakanlığının çekirdeğini teşkil eden sifaret ile görevli kişiler anlaşmaların müzakerelerinde ve diğer kabilelerle olan münazara ve münakaşalarda bir nevi avukatlık görevi yaparlardı. Bunlar devletin dış işleri ile ilgili meselelerde Mekte şehir devletini temsil ederlerdi. İslâmdan önce Kureyş'in son sefiri Ömer b. el-Hattab iken, onun müslüman olmasıyla Amr b. As'a geçti (58).

7. Nizaret : Bir yerden başka bir yere götürülen eşyayı kontrol ve muayene edip mühürlü veya imzalı bir urhsat belgesi verme görevidir. İslâmın doğuşu sırasında bu görev Teym Oğullarından (59) Ebu Bekir'in elinde idi. Bu görev sayesinde ithal ve ihraç edilen eşyanın, malın kalite ve kantitesi kontrol edilmiş olurdu (60).

8. Kubbe : Depo bekçiliğidir. Kureyşliler bir savaşa gittikleri zaman bir çadır kurarlar ve savaş aletlerini orada toplarlardı. İslâmiyetin doğuşu sırasında bu görev Benu Mahzum kabilesinden (61). Hâlid b. Velid'in elinde idi.

9. İsar ve Ezlâm : Ezlâm kumar oklarına verilen addır. Bunlarla fala bakmak, fal açmak ödevi ile görevli kişi, bu işi, Kâbenin içinde bulunan Hübel putu önünde yapardı. Hübel putu Kâbeye hediye edilen kıymetli eşyaların bulunduğu Kâbenin içindeki bir çukurun yanında bulunurdu. Bu putun önünde, üzerinde çeşitli yazılar bulunan yedi ok vardı. Araplar sefere çıkarken veya bir savaşa karar verecekleri zaman fala başvururlardı. Şahsî işleri

için de bu fal oklarına müracaat ederlerdi. Bu konu ile ilgili olarak kaynaklarda bol ve çeşitli örnekler, açıklamalar vardır. Bunların en önemlisi Abdülmuttalib'in oğlu Abdullah için fal oklarıların en önemlisi Abdülmuttalib'in oğlu Abdullah için fal okları çektiirmesidir (62). Çağdaş bir yazar, arapların yapmayı tasarladıkları bir iş için bu fala müracaat etmelerini, «putlarla istişarede bulunmak», onların fikir ve reylerini almak biçiminde bir eylem olarak kabul eder. O'na göre bu husus, «araplardan başka muhitlerde rastlanan ilâhlardan bazı hususlarda fikir ve rey alma âdetini hatırlatmaktadır. «Bu fal okları bir din adamı tarafından korunmakta ve istişare ile yaptırılması karşılığında nakdî bir ücret ödenmektedir (63).

Seydişehirli Mahmud Esad'a göre bu görevlere ek olarak meşveret hükümet, kumandanlık, alemdarlık, hâzin-i emval... gibi başka görevler de (64) vardır ve bu görevlerin sayısının en az ondokuz olduğuna işaret edilir (65).

Mekke, dinî, iktisadi ve siyasi yapısının sonucu olarak dış siyasette tarafsızlığa zorlanıyordu. Mekke üç büyük güc'ün, - Bizans Sasani ve Habeşistanın- ilgi alanında bulunuyordu. Ancak Bizans ve Sasani İmparatorlukları birbirleriyle kıyasıya mücadele içindeydiler. Bu devler mücadelesinde Mekkenin tavrının her iki tarafla da dostane olması daha gerçekçi ve faydalıydı. Böylece hem ticaret merkezi hem de dinî merkez olarak hareketli ve bereketli yer olma özelliğini devam ettirdi (66). Süper devletlerin de Mekkeyi -istilâ arzuları bulunmasına rağmen- çağdaş bir yazarın ifadeleriyle mümkün olamamıştır :

«Mekke, aslâ yabancı bir hakimiyete boyun eğmemiştir. Daima istiklâlini muhafaza etmiş ve... kendisine has yapısıyla bir şenir-devlet manzumesi içinde tekâmüle uğramıştır (67).»

Ancak, İslâmî devreden önce Mekke'de bir «tek hükümdar» meslesi aslâ bahiskonusu olmadı. Birçok başkanlar vardı ve bu başkanların görev ve yetkileri yukarıda açıkladığımız dinî erkân ve görevlerle ilgiliydi. Ayrıca hakkın tayini, tesbiti ve açıklanması konularında bazı usuller, töreler bulunmasına rağmen -Mekke'nin müslümanlarca fethine kadar- icra ve infaz makamı hiçbir zaman mevcut olmadı (68).

Mekke'nin 620 yılında Hz. Muhammed tarafından fethedilmesine kadarki yöneti mve idari yapısı hakkında bu kısa bilgilerden sonra İslâm dönemi ele alabiliriz.

K A Y N A K L A R

1. A. Vehbi Ecer, **Osmanlı Döneminde Mekke'nin Yönetimi, Onuncu Türk Tarih Kongresi Tebliği**, basılmamış; A. Vehbi Ecer, **Üç Tebliğ-Vehhabiler İbn Sina, Mekke Şerifleri**, Kayseri, 1987; A. Vehbi Ecer **Osmanlı Tarihinde Vehhabî Hareketi**, basılmamış doktora tezi; Münir Atalar, «Türklerin Kâbeye Yaptıkları Hizmetler», **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (AÜİFD), Ankara, 1988, xxx, 287-292.
2. W. Montgomery Watt, **H. Muhammed Mekke'de**, Çev: M. Rami Ayas-Azmi Yüksel, Ankara, 1986, 10.
3. Watt, 10; Hasan İbrahim Hasan, **Siyasî Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi**, Çev: İ. Yiğit-Sadrettin Gümüş, İstanbul, 1985, I, 64; Hakkı Dursun Yıldız, (ilmi müşavir ve redaktör), **Doğustan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul, 1986, I, 126-127; M. Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, Çev: S. Tuğ-M.S. Mutlu, İstanbul, 1960, II, 114-115.
4. Hicaz bölgesinin istilâ edilmesinin güçlükleri ve kendilerini korumada arapların başarıları konusu için bakınız: Neşat Çağatay, **100 Soruda İslâm Tarihi**, İstanbul, 1972, 295-301.
5. Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, Çev: M.S. Mutlu, İstanbul, 1966, I, 20.
6. Daha geniş bilgi için bak: Hamidullah, I, 25-31; Clément Huart, **Arab ve İslâm Edebiyatı**, Çev: C. Sezgin, İstanbul, 1971, 17-40; Ahmed Ebu'l-Fadl Avadallah, **Mekke fi Asrin Ma Kabl el-İslâm**, Riyad, 1980, 197-205; Ahmed Emin, **Fecr ül-İslâm**, Çev: Ahmet Serdaroğlu, Ankara, 1989, 89-115.
7. Geniş bilgi için bakınız: Yakût el-Hamevi-Mu'cem ül-Büldân, Beyrut, 1957, V, 181-188; Avadallah, 33-36; Seyidşehirli Mahmud Esad, **Tarih-i Din-i İslâm (Medhal)**, İstanbul, 1327, I, 76-78; Eyüb Sabri, **Mir'at ül-Harameyn**, İstanbul, 1301, I, çeşitli sayfalar.
8. **Tin/1-3; Hac/28; En'am/92.**
9. **Kitab-ı Mukaddes**, Tekvîn bölümü, xvi, 1-15; xxv, 12-18; xxi, 8-21; **Kur'an-ı Kerim**, Hûd, 71-73; Enbiya, 65 vd.; İbn Sa'd, **et-Tabakat yî-Kübrâ**, Beyrut, I, 46-52; et-Taberî, **Tarih ür-Rûsul v'el-Müluk**, Mısır, 1960, I, 236; İmâdüddin Ebu'l-Fidâ ed-Dımaşkî. ibn Kesîr, **el-Bidaye v'en-Nihaye**, Beyrut, 1966, I, 155 vd.; Şaban Kuzgun, **İslâm Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik**, Ankara, 1985, 65 vd.; Emel Esin, «Mekke», **Türk Ansiklopedisi**, Ankara, 1976, xxiii, 242; İsmail Hami Danişmend, **İzahlı İslâm Tarihi Kronolojisi**, İstanbul, 1960, I, 179 vd.; Neşat Çağatay, **İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahillîye Çağı**, Ankara, 1963, 76vd.; A.J. Wensinck, «Kâbe», **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, VI, 6-15; A.J. Wensinck - H. Lammens, «Mekke», **İA**, VII, 630-643, Eyüb Sabri, çeşitli sayfalar.
10. Hasan İbrahim Hasan, I, 64; Avadallah, 43; M. Seligsohn, «Amalika», **İA**, I, 392; Ömer Rıza Kehhâle, **Me'cemu Kabail ül-Arab el-Kadime v'el-Hadise**, Beyrut, 1968, II, 823.
11. Çağatay, **İslâmdan Önce**, 78-79; Hasan İbrahim Hasan, I, 64; Fr. Buhl, «Cürhüm» **İA**, III, 248, Kehhale, I, 183; Kâbenin yapımı ile ilgili birkaç

- rivayet vardır. Kâbe ilk defa Hz. Adem, daha sonra Sîr tarafından yapılmış Nuh tufanında tamamen yıkılmıştır. Bak: Kuzgun, 80; Wensinck, «Kabe», **İA**, VI, 14; Abbas Kerrare, **Mekke Medine ve Hac**, Çev: A. Öz, İstanbul, 1982, 15-18; Diğer rivayetlere göre yeryüzünde ilk mabedin Hz. İbrahim ve İsmail tarafından yapılan Kâbedir. Bak: İbn Kesîr, I, 123; Mahmud Esad, I, 567 vd.; Muhammed Hamidullah, **İslâm Müesseseleri-ne Giriş**, Çev: İ.S. Sırma, İstanbul, 1984, 29-57.
12. F. Krenkow, «Huzaa», **İA**, V-1, 622-624; 'Yıldız, I, 132; Kehhâle, I, 240.
 13. Amr b. Luhay'ın Hübel putunu Mekkeye getirmesi ile ilgili olarak bak: İbn ül-Kelbi, **Putlar Kitabı (Kitab ül-Esnam)**, Çev: Beyza Bilgin, Ankara, 1969, 33, 36; İbn Hişam, **İslâm Tarihi**, Çev: H. Ege İstanbul, 1985, I, 117; Tahir Olgun **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, İstanbul, 1947, 5; el-Mes'udi, **Müruc üz-Zeheb ve Ma'adin ül-Cevher**, Beyrut, 1965, II, 227; İbn Hişam, **H. Muhammed'in Hayatı**, Çev: Neşet Çağatay Neşet Çağatay-İzzet Hasan, Ankara, 1971, I, 48.
 14. Puta tapıcılığın Hica bölgesine girişi konusunda genel bilgi ve yorum için bakınız: Hüseyin Atay, «İslâmdan Önce Arap Yarımadasında Putperestlik ve Yayılışı», **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)**, Ankara, 1959, VI. cild, sayı: 1-4, 80-98.
 15. Neşat Çağatay, **Makaleler ve İncelemeler**, Konya, 1983, 97-110; G. Levi Della Vida, «Kusay», **İA**, VI, 1028-1030, Mahmud Esad, I, 175-179; İbn Hişam, I, 165-166, 171-182.
 16. Kureyş için bak: H. Lammens, «Kureyş», **İA**, VI, 1016-1019; Kehhale, 947-950.
 17. Mahmud Esad, I, 180; İbn İshak, **Siyer**, Çev: Sezai Özel, İstanbul, 1988, 73-77.
 18. İbn Hişam, I, 173-174; T.H. Weir, «Darünnedve», **İA**, III, 492-493.
 19. Çağatay, **İslâmdan Önce Arap Tarihi**, 81-83; Çağatay, **Makaleler ve İncelemeler**, 104-106; Hasan İbrahim Hasan, I, 66; H. Lammens, «Kureyş», **İA**, VI, 1014-1020; G. Levi Della Vida, «Kusay», **İA**, VI, 1028-1030.
 20. Mahmud Esad, I, 182.
 21. Mahmud Esad, I, 183; Çağatay, **İslâmdan Önce**, 84; İbn Hişam, I, 180.
 22. Haşim b. Abdümenaf, fakir hacıları doyurması ile ün kazanmıştır. Bir ara Yesrib'e giderek Neccar boyundan Selma bint Amr ile evlenmiş ve bundan Şeybe (Abdülmuttalib) doğmuştur. Fr. Buhl, Haşim ile ilgili olarak anlatılanların uydurma olduğunu söyler. Bak: Fr. Buhl, «Haşim», **İA**, V-1, 350-351; Eyüb Sabri, I, 329 vd.
 23. Fr. Buhl, «Abdülmuttalib», **İA**, I, 100; Mahmud Esad, I, 187; Eyüb Sabri, 134-137; İbn İshak, 73-77; İbn Hişam, I, 196-205; Çağatay, **100 Soruda**, 82; Çağatay, **Makaleler ve İncelemeler**, 108.
 24. Yüz deve kurban edilmesi konusu için bak: İbn İshak, 82-92; İbn Hişam, I, 209 vd.; İbn Cerir et-Taberî, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, Çev: K. Uzgan-A. Temir, İstanbul 1966, II, 1-8; Çağatay, **Makaleler ve İncelemeler**, 109, Çağatay, **100 Soruda İslâm Tarihi**, 124.
 25. Ebrehe ve fil olayı ile ilgili olarak bak: Taberî, I, 1101-1122; İbn İshak, 112-118; İbn Hişam, I, 77-108; F. Buhl, «Ebrehe», **İA**, IV, 7-8; Hasan İbrahim Hasan, I, 69-72; Abdurrahim Zapsu, **Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul, 1955, I, 178-192.
 26. Huart, 7.

27. Kur'an-ı Kerimde (Tevbe/97-98) bedevilerin «kural-tanımazlıkları» şöyle anlatılır : «Bedevilerin küfür ve nifakları her yönden daha da ileridir. Allahın Peygamberine indirdiğinin sınırlarını bilmemek onlara daha lâ-yıktır... Bedevilerden Allah yolunda sarfettiklerini angarya sayanlar ve sizin başınıza belâlar gelmesini bekleyenler vardır. Belâlar onlara olsun. Allah iştir ve bilir.»
28. Bak: Lammens. H., «Badiye», **İA**, II, 194.
29. Bedevilerle ilgili olarak bakınız: Ahmed Emin, 27-40; Yıldız, I, 160-164; Huart, 8-15; Çağatay, **İslamdan Önce**, 119-120; M.J. de Goeje, «Arabistan», **İA**, I, 481-486.
30. Kız çocuklarının istenmemesi ve öldürülmeleri ile ilgili olarak bak: Yıldız, I, 182; **Kur'an-ı Kerim**, Tekvîr/8-9; İsrâ/31; Hasan İbrahim Hasan, I, 87; Araplarda din ve aile ile ilgili olarak temel kaynaklar dışında bak: M. Şemseddin Günaltay, «Kabl al-İslâm Araplarda Aile», **Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul, 1926, IV, 74-104; Günaltay, «Kabl el-İslâm Araplar ve Tedeyyünleri», **Darülfünun İlahiyat Fak. Mecmuası**, İstanbul, 1926, III, 112-126; A. Vehbi Ecer, «İslâmiyetin Doğuşu Sırasında Araplarda ve Türklerde Motemcilik Var mıydı?», **E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Kayseri, 1987, I, 103-112.
31. Muahât (kardeşleşme) cahiliye çağında akraba sayılma yollarınadn biridir. Bir arap, yabancı biriyle kardeşleştiği zaman, birbirini gerçek kardeş gibi kabul eder, birbirlerinin (öldüklerinde) mirasçısı olurlardı. Mekke müslümanlarla Yesribli müslümanlar arasında -göçten hemen sonra- geniş ölçüde muahât uygulanmıştır. Bak: Hişam, I, 178; Çağatay, **İslamdan Önce**, 121; Hamidullah, I, 116; Günaltay, anılan makaleler.
32. «Hilf», sun'î dayanışmayı sağlayan bir ittifaktır. Zayıf bir kişi veya topluluk varlığını sürdürebilmek için yolla kuvvetli bir kabilenin üyesi olur: Watt, 24; «İstilhak» ise bir kişiyi evlât edinme gibi nesebe katma işlemdir: Çağatay, **İslamdan Önce**, 120-121; Corci Zeydan, **İslâm Medeniyeti Tarihi**; Çev: Zeki Megamiz, İstanbul, 1974, IV, 28-32.
33. Bak: Mahmud Esad, I, 229-241; Çağatay, **İslamdan Önce**, 104-105; Yıldız, I, 162; Hasan İbrahim Hasan, I, 83-85.
34. Çağatay, **100 Soruda**, 86-89; Avadallah, 153-168; Zeydan, IV, 34-44; M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 1971, I, 159-160, II, 300 vd., II, 495-497.
35. Çağatay, **İslamdan Önce**, 92-95.
36. İbn Hişam, I, 183-186; Kehhale, I, 331-332; M. Asım Köksal, **Hız. Muhammed ve İslâmiyet-Mekke Devri**, Ankara, 1976, I, 89; Hamidullah, I, 49-51.
37. Köksal, I, 90; Hamidullah, I, 50; Watt, 22.
38. Köksal, I, I, 89.
39. A. Vehbi Ecer, «İslâm Tarihinde İlk Ambargo Uygulaması», **E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Kayseri, 1981, II, 145-156.
40. İbn İshak, 298-303.
41. İbn Sa'd, V, 335; Mut'im b. Adiyy için bak: İbn Hişam, II, 19-21; Taberî, II, 166; Zirikli, el-A'lâm, VIII, 156-157; Hamidullah, II, 140, Watt, 148.
42. İbn İshak, 293-294.
43. «Hilf üs-Saiâh» (Hayırlı iş ittifakı) bazı kabilelerin anlaşmazlıklarını düzeltmek, kimseye zarar yaptırtmamak, nifak çıkartmamak üzere yapılan bir şövalyeler anlaşmasıdır. Bak: Hamidullah, I, 51, II, 140.
44. İbn Hişam, I, 171 vd.

45. Çağatay, **İslâmdan Önce**, 94.
46. İbn Hişam, I, 173; Mahmud Esad, I, 191; Yıldız, I, 134-135; Hasan İbrahim Hasan, I, 67; Taberî, II, 35; Eyüb Sabri, I, 313; Çağatay, **İslâmdan Önce**, 112.
47. Hamidullah, II, 124.
48. Taberî, II, 35.
49. Avadallah, 55.
50. Hac mevsimi dışında yapılan Kâbe ziyaretine umre denilir.
51. Bu göreve «hicabet» de denilir. Bak: Eyüb Sabri, I, 307-310; İbn Hişam, I, 173; Hamidullah, II, 127; Yıldız, I, 133; Avadallah, 56; Mahmud Esad, I, 189.
52. İbn Hişam, I, 173 vd.; Eyüb Sabri, I, 309-314; Taberî, II, 37; Mahmud Esad, I, 190; Avadallah, 57; Çağatay, **İslâmdan Önce**, 110.
53. Taberî, II, 37.
54. İbn Hişam, I, 179-180; Avadallah, 57; Çağatay, **İslâmdan Önce**, III; Yıldız, I, 134.
55. Hamidullah, II, 135.
56. Hamidullah, II, 250.
57. Eyüb Sabri, I, 314; Mahmud Esad, I, 190-191; Çağatay, **İslâmdan Önce**, 111.
58. Mahmud Esad, I, 192; Hamidullah, II, 142; Çağatay, **İslâmdan Önce**, 113.
59. Kehhale, I, 137.
60. İbn Hişam, I, 28; Eyüb Sabri, I, 316; Mahmud Esad, I, 192.
61. Kehhale, III, 1058.
62. İbn Hişam, I, 206-210; Eyüb Sabri, I, 318-327; Mahmud Esad, I, 193; Hamidullah, II, 132.
63. Hamidullah, II, 132.
64. Mahmud Esad, I, 188-194.
65. Hamidullah, II, 119.
66. Watt, 18-23.
67. Hamidullah, II, 114-115.
68. Watt, 23-32; Hamidullah, II, 126, 137.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY